

СЕМАНТИКО-ТЕОРЕТИЧНИЙ АНАЛІЗ ФУНКЦІОНУВАННЯ ТЕРМІНА ДИСКУРС

© Кость С., 2010

У статті досліджується походження й значення терміна *дискурс* як найважливішої категорії комунікації.

Ключові слова: дискурс, комунікація, лінгвістика, текст, спілкування.

The article traces the origin and meaning of the term *discourse* as one of the most important categories of communication.

Keywords: discourse, communication, linguistics, text, intercourse.

Оскільки сучасна мовознавча наука спрямована на вивчення специфіки й розробку системи загальної теорії комунікації, однією з найважливіших категорій якої є дискурс, як об'єднувальна ланка для комунікативістики, лінгвофілософії, риторики, семіотики, журналістики тощо, то актуальним видається вивчення етимології та семантики терміна *дискурс*.

В Україні проблемами функціонування дискурсу займаються такі вчені: Ф. Бацевич (дискурс як процес і категорія комунікації, типи дискурсів), К. Серажим (дискурс як соціолінгвальне явище комунікативного середовища загалом і політичний дискурс як феномен сучасного інформаційного простору України), А. Єрмоленко (дискурс як основа і форма націоналі-змваного життєвого світу), Г. Почепцов (типологія дискурсів) А. Токарська (правовий дискурс) та ін. Серед зарубіжних учених окреслену проблему вивчають: Т.А. ван Дейк, М. Вебер, Ю. Габермас, Й. Стернін, Г. Солганик, Дж. Фіске, Р. Водак, Р. Ходж, Л. Дж. Філіпс, М. Йоргенсен та ін.

Метою статті є аналіз походження терміна *дискурс* та з'ясування його семантики.

Поняття дискурсу є одним з основних понять сучасної комунікативної лінгвістики. Сучасні уявлення про дискурс віддзеркалюють увесь хід лінгвістичної науки. У першій половині ХХ століття мовознавство впродовж досить тривалого періоду було зосереджене на вивченні однієї з двох діалектично зв'язаних сторін мови — мовній системі, але, починаючи із другої половини 60-х років, у межах так званого «прагматичного повороту» в лінгвістиці [2, с. 88], центр уваги лінгвістів переноситься на інший бік цієї діалектичної єдності — мовленнєву діяльність та її продукт — дискурс, формальні характеристики якого отримав у 1952 році З. Херріс у статті, присвяченій аналізу мови рекламних текстів.

Суперечки, які точилися в наукових колах із приводу існування чи відсутності дискурсу, можна вважати схоластичними, оскільки дискурсу дійсно немає як емпіричної субстанції. Такою субстанцією є тільки мова. Проте дискурс є дійсним як інструмент пізнання побудови мовлення, що розглядається в певних аспектах [15, с. 34].

Термін *дискурс* зародився понад дві тисячі років тому. Ним у ці часи в Римі називали бесіди, діалоги, мовлення вчених. Саме в цьому значенні слово увійшло в сучасні європейські мови: французьке *diskours* і англійське *dickourse* мають значення «діалог, міркування, лекція, доповідь». А у 50-х роках ХХ століття поняття *дискурс* почали вживати як термін лінгвістики. Автор дистрибутивного методу З. Херріс у 50-і роки минулого століття використав поняття *дискурс* і *аналіз дискурсу* для дистрибутивного аналізу не лише окремих речень, а й текстів, розглядаючи їх у контексті супровідної соціокультурної ситуації. Дещо пізніше у французькій лінгвістичній традиції терміном *дискурс* позначали мову й мовлення взагалі. Згодом *дискурс* почали асоціювати з *лінгвістикою тексту*, вивчаючи закономірності формування та функціонування текстів. На початку 70-х *дискурс* уважали синонімом поняття *функціональний стиль** і еквівалентом поняття *текст*

* функційний стиль — ред.

(через відсутність у деяких європейських мовах слова, яке було б відповідником франко-англійського *дискурс*) [10, с. 116]. Сприйняття дискурсу як суто «текстової» категорії було зумовлене тогочасними тенденціями лінгвістики: 1) намаганням вивести синтаксис за межі речення, що й було втілено, наприклад, у макросинтаксисі Т. А. ван Дейка, а також у синтаксисі тексту В. Дресслера, одного з засновників лінгвістики тексту; 2) успіхами у вивченні мовної прагматики, теорії мовленнєвих актів; 3) трактуванням мовлення як соціальної дії; 4) прагненням до інтеграції гуманітарних досліджень тощо [12, с. 208].

Теорія дискурсу, як прагматизованої форми тексту, бере свій початок у концепції Е. Бенвеніста, який розмежовував план дискурсу (*discourse*) — мовлення, яке привласнюється людиною, яка говорить, і план оповідання (*recit*). Дискурс Е. Бенвеніст розуміє як «усіяке висловлювання, що зумовлює наявність комунікантів: адресата, адресанта, а також наміри адресанта певним чином впливати на свого співрозмовника» [4, с. 276–279].

Взаємодіючи в соціумі, люди виявляють різноманітні типи активності (соціальну, когнітивну, фізичну, психічну тощо). Процеси міжособистісного спілкування здійснюються з використанням конкретної мови (мов) у поєднанні з конкретними фізичними, психічними, когнітивними тощо діями, станами, процесами, почуттями, супроводжуються взаємодією з різноманітними об'єктами тощо. Це складне поєднання мовного й позамовного, у межах якого постійно перебуває людина як соціальна істота, у спеціальній літературі прийнято називати дискурсом [1, с. 13].

Не існує єдиного теоретичного визначення терміна *дискурс*. Це пов'язано з багатоаспектністю його змісту й форм. Сфера вживання цієї термінологічної одиниці дуже широка: лінгвістика, теорія комунікації, семіотика, логіка, філософія, а також психолінгвістика, соціолінгвістика та інші. Незважаючи на те, у межах якої науки проводиться дослідження, об'єднувальним началом є поняття дискурсу. У зв'язку із цим, К. Серажим робить висновок, що дискурс є багатозначним терміном [12, с. 7]. Крім того, можна простежити використання дискурсу як у горизонтальному напрямку (у різних науках), так і у вертикальному, тобто на різних рівнях лінгвістики. Із різноманітністю використання терміна *дискурс* пов'язане й «розуміння дискурсу як ідеологічно наповненого тексту. У цьому випадку ідеологія розуміється не тільки як політична спрямованість висловлювань, а будь-яке насаджування поглядів, чи то любов до тварин, чи відданість вегетаріанству» [5; 9; 16].

Домінік Мангено подає такі значення лексеми *дискурс*:

- 1) еквівалент поняття *мовлення*, тобто будь-яке конкретне висловлювання;
- 2) одиниця, яка за розміром перевершує фразу, висловлювання в широкому сенсі; те, що є предметом дослідження *граматики тексту*;
- 3) те, що називають впливом висловлювання на адресата;
- 4) *бесіда*, яка розглядається як основний тип висловлювання;
- 5) *мовлення*, яке присвоюється мовцем, на протипагу *розповіді*, яка розгортається без експліцитної участі суб'єкта висловлювання;
- 6) у протиставленні *мова* й *дискурс*;
- 7) система обмежень, які накладаються на необмежену кількість висловлювань з огляду на конкретну соціальну або ідеологічну позицію;
- 8) за традицією аналіз дискурсу визначає свій предмет дослідження, розмежовуючи висловлювання й дискурс, де висловлювання — це послідовність фраз між двома семантичними проблемами; дискурс — це висловлювання, що розглядається з позицій дискурсного механізму, який ним керує [2, с. 90].

Дискурс (з лат. *diskursus* — *міркувати*) — предмет вивчення комунікативної лінгвістики. Як термін він був уведений у науковий обіг німецьким філософом Ю. Габермасом як «форма комунікації, що визначається аргументацією, форма, у якій домагання значущості, що стали проблематичними, стають темою обговорення» [6, с. 47]. На думку А. Єрмоленка, дискурсом є спосіб діалогічно-аргументативного перевірення спірних домагань значущості стверджувальних та нормативних висловлювань (а також дій) з метою досягнення універсального (тобто значущого для всіх, хто здатний до розумної аргументації) консенсусу [6, с. 47]. Темою для обговорення в дискурсі є смисловий зміст мовних висловлювань і нормативний зміст оцінних вимог. А кінцевою метою є досягнення істинної згоди між партнерами в дискурсі.

З погляду комунікативної філософії, одного з найвпливовіших напрямів сучасної західної філософської думки, кожний міжособистісний процес спілкування, коли не визнається іншого інтересу, крім критики й обґрунтування, називається дискурсом. Під час спілкування співрозмовники проявляють себе як власники тільки їм притаманних психологічних, соціальних, пізнавальних якостей, а саме спілкування відбувається в якомусь конкретному часі та просторі. Дискурс — це не стратегічна дія, якій притаманний принцип «волі до влади», а основа толерантності, взаємного порозуміння, підґрунтям якого є «воля до взаємності» [6, с. 48]. Отже, дискурс не є протилежним життєвому світові, а є його основою й водночас формою раціоналізованого життєвого світу. Він обґрунтовує й утворює суспільні моральні правила та норми.

Данські дослідники комунікації пояснюють дискурс як спосіб уявлення світу або якогось його аспекту. А дискурсивну практику розглядають як один з вимірів або моментів соціальної практики в діалектичному зв'язку з іншими моментами соціальної практики [14; с. 39]. Це означає, що деякі аспекти соціального світу функціують за законами іншої логіки, ніж логіка дискурсу й повинні вивчатися іншими методами.

На думку деяких українських дослідників, дискурс — це єдність мовленнєвої практики (діалогу, полілогу, інтеракції між його учасниками) і контексту (середовища, місця, топосу) її розгортання, зустрічі й взаємодії його учасників — членів якогось мовного (фахового, ідеологічного, творчого, конфесійного тощо) співтовариства. Виходячи із цього, «в рамках дискурс-аналізу будь-який дискурс — це водночас і лінгвістичний, і соціокультурний феномен. Такий дискурс виникає та еволюціонує в соціумі, культурі, життєвому світі людини; він здатний не тільки відчувати на собі вплив соціокультурного середовища, а й справляти на нього зворотний активний вплив. Цей вплив дискурсу на соціум може бути і позитивним, і негативним, і навіть згубним для самого соціуму» [7, с. 26].

Отже, дискурс задає нову теоретико-методологічну перспективу дослідження проблеми, оскільки орієнтує на перехід від монологічного й позаконтекстуального розгортання теоретичної рефлексії до організації конструктивної та відповідальної комунікації й між самими дослідниками певної теоретичної проблеми, і з тими, хто намагається розв'язати відповідну проблему на практичному рівні.

А. Мамалига вважає, що внаслідок взаємодії мовних засобів тексту й позалінгвістичних компонентів комунікативного змісту формується поняття дискурсу, тлумачення якого в різних дослідженнях здійснюється на свій кшталт і нерідко віддаляється від основного енциклопедичного: зв'язний текст у сукупності з екстралінгвістичними — прагматичними, соціокультурними, психологічними та іншими факторами [8, с. 1]. Науковець пропонує подолати багатоплановість поняття *дискурс*, уведенням, за потреби конкретизації, певних означень (ситуативний, історичний, соціокультурний, етнографічний тощо).

Сучасна дослідниця комунікації К. Серажим подає таке узагальнене визначення дискурсу. Дискурс — це складний соціолінгвістичний феномен сучасного комунікативного середовища, який, по-перше, детермінується (прямо чи опосередковано) його соціокультурними, політичними, прагматично-ситуативними, психологічними та іншими (конститууючими чи фоновими) чинниками, по-друге, має «видиму» — лінгвістичну (зв'язний текст чи його семантично значущий та синтаксично завершений фрагмент) та «невидиму» — екстралінгвістичну (знання про світ, думки, настанови, мету адресанта, необхідні для розуміння цього тексту) структуру і, по-третє, характеризується спільністю світу, який «будується» впродовж розгортання дискурсу його репродуцентом (автором) та інтерпретується його реципієнтом (слухачем, читачем тощо). Дискурс — це, образно кажучи, життя тексту в нашій свідомості, це накладання інформації, яку ми отримуємо з цього тексту, і нашого знання про обставини, спонуки його породження на ментально-чуттєве інформаційне поле нашого індивідуального «Я» [11, с. 13].

Російський дослідник Г. Солганик зазначає, що «близьким до поняття *текст* зі змістового і формального боку є поняття *дискурс*. Хоча між текстом і дискурсом багато спільного, отожднювати їх все ж не слід. Спираючись на найбільш авторитетне вживання й аналіз контекстів, у яких уживається цей термін, дискурс можна визначити як текст, взятий у взаємозв'язку із життям, із соціальними й психологічними характеристиками мовців, з подієвим контекстом. У терміні *дискурс* підкреслюється процесуальність мовленнєвої дії. При цьому текст є тільки результатом, частиною процесу» [13, с. 8].

О. Менжеричька, аналізуючи розуміння дискурсу в англійській мові, робить висновок, що розуміння дискурсу, «у сучасних умовах тісно пов'язане з когнітивними дослідженнями. Це передбачає наявність своєрідної тріади: адресант інформації, адресат і текст, за допомогою якого інформація передається» [9, с. 54]. У процесі дискурсу автор пропонує адекватне сприйняття реципієнтом того повідомлення, яке він заклад у текст. Насправді адекватне декодування відбувається не завжди, тому можливе вичитування в тексті непритаманного йому змісту або суттєвого скорочення обсягу закладеної інформації. Сприйняття дискурсу залежне від когнітивної установки адресанта, характеристики аудиторії, для якої створений текст, і лінгвістичних та екстралінгвістичних стратегій подачі інформації.

Підсумовуючи здобутки зарубіжних науковців, дослідниця пропонує таке визначення дискурсу: «дискурс — це передача когнітивного змісту, який вкладає адресант адресату через посередництво тексту в його лінгвістичному втіленні й закладених у ньому певних стратегій подачі інформації» [9, с. 55]. Тож із погляду комунікативної практичної філософії дискурс — це: 1) спосіб діалогічно-аргументованої перевірки спірних домагань значущості стверджувальних і нормативних висловлювань (комунікативних дій) з метою досягнення універсального консенсусу між його учасниками; 2) інтерсуб'єктивний процес аргументованого порозуміння за допомогою засобів мови, коли визнається лише обґрунтування й пошук розумного консенсусу [3, с. 149]. Дискурс не може виникнути спонтанно, оскільки його суб'єкти повинні володіти комунікативною компетенцією, універсальною прагматикою як передумовою встановлення консенсусу.

Висновки. Аналізуючи все сказане вище, можна зробити висновок, що незважаючи на те, що теорія дискурсу вже досить тривалий час опрацьовується й досліджується вченими-лінгвістами, загально визнаного підходу та універсального визначення поняття *дискурс* ще досі не існує. Воно (поняття) розглядається з погляду найрізноманітніших аспектів: і як комунікативний процес, і як текст, і як система, і як комунікативна подія. Але, незважаючи на те, що всі ці підходи й базуються на різноманітних рисах та характеристиках, вони не виключають одне одного.

Бацевич Ф. С. *Лінгвістична генологія: проблеми і перспективи* / Ф. С. Бацевич. — Л.: ПАІС, 2005. — 264 с. 2. Бацевич Ф. С. *Нариси з комунікативної лінгвістики* / Ф. С. Бацевич. — Л.: Вид. центр ЛНУ ім. І. Франка, 2003. — 280 с. 3. Бацевич Ф. С. *Філософія мови. Історія лінгвофілософських учень: [підручник]* / Ф. С. Бацевич. — К.: ВЦ «Академія», 2008. — 240 с. (Альма-матер). 4. Бенвенист Э. *Общая лингвистика* / Э. Бенвенист; [пер. с фр.] — М.: Прогрес, 1975. — 447 с. 5. Вінницька О. В. *Фонема структурного англомовного газетного інформаційного повідомлення як фактор формування його прагматики* / О. В. Вінницька // *Новітня філологія*. — 2005. — № 2 (22). — С. 132–136. 6. Єрмоленко А. М. *Комунікативна практична філософія: підручник* / Анатолій Михайлович Єрмоленко. — К.: Лібра, 1999. — 488 с. 7. Лук'янець В. С. *Сучасний науковий дискурс: Оновлення методологічної культури* / В. С. Лук'янець, О. М. Кравченко, Л. В. Озадовська. — К., 2000. — 304 с. 8. Мамалига А. *Лінгвокомунікативна проблематика тексту і розвиток сучасної лінгвістики [Електронний ресурс]* / А. Мамалига. — Режим доступу: <http://journalib.univ.kiev.ua>. 9. Менджеричька Е. О. *Термин «дискурс» и типология медиадискурса* / Е. О. Менджеричька // *Вестник Моск. ун-та*. — 2006. — 10. *Журналистика*. — № 2. — С. 50–55. 10. Михайлин І. Л. *Основи журналістики: [підручник]* / І. Л. Михайлин. — вид. 3 доп. і політ. — К.: ЦУЛ, 2002. — 284 с. 11. Серажим К. *Дискурс як соціолінгвальне явище: методологія, архітектоніка, варіативність: [на матеріалах суч. газетн. публіцистики]: монографія* / Катерина Серажим. — К., 2002. — 392 с. 12. Серажим К. *Еволюція поглядів на дискурс* / Катерина Серажим // *Актуальні проблеми журналістики: зб. наук. праць*. — Ужгород, 2001. — 490 с. 13. Солганик Г. Я. *К определению понятий «текст» и «медиа́текст»* / Г. Я. Солганик // *Вестник Моск. ун-та*. — 2005. — Сер. 10. *Журналистика*. — № 2. — С. 7–16. 14. Филипс Л. Дж. *Дискурс-анализ. Теория и метод* / Л. Дж. Филипс, М. В. Йоргенсен; [пер. с англ.]. — Х.: Из-во гуманитарный Центр, 2004. — 336 с. 15. Чернейко Л. О. *Термин «дискурс»: поиски означаемого* / Л. О. Чернейко // *Вестник Моск. ун-та*. — 2006. — Сер. 10. *Журналистика*. — № 2. — С. 34–41. 16. Чернышова Т. В. *Особенности коммуникативного взаимодействия автора и адресата через текст в сфере газетной публицистики* / Т. В. Чернышова // *Филологические науки*. — 2003. — № 4. — С. 94–103.